

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.221>

УДК 94:[364.633:343.541-058.6]:27-423.42](477)“186/194”

Андрій ЗАЯЦЬ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки,

Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)

andrij_zajac@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО В РАНЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Рецензія на книгу: *Петро Сас. Згвалтування в ранньомодерній Україні: правові запобіжники і практика*

Київ: Інститут Історії України НАН України, 2025. 506 с.

Нова книга відомого київського історика Петра Саса присвячена темі сексуального насилля над жінками в ранньомодерній Україні. У радянський час ця проблематика фактично була табуїрована, але й у незалежній Україні нею займалися принагідно, і не дуже помилюся, якщо скажу, що публікації на цю тему можна порахувати на пальцях однієї руки. Фактично цьому питанню були присвячені лише поодинокі статті О. Вінниченка, М. Гарасимчук, Н. Старченко, Н. Білоус, М. Довбищенка, а також окремі сюжети в статтях І. Ворончук та А. Заяця. Зважаючи на це, можна стверджувати, що праця присвячена не лише актуальній і мало дослідженій темі, а й подана у ґрунтовному монографічному варіанті. Застосована П. Сасом методологія, особливо використання мікроісторичного методу, дала змогу глибоко проникнути в суть аналізованої проблеми.

Цитування: Заяць А. Сексуальне насильство в ранньомодерній Україні [Рец. на кн.: Сас П. Згвалтування в ранньомодерній Україні: правові запобіжники і практика. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2025. 506 с.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 221—225. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.221>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Дослідження складається з передмови, дев'яти розділів, післямови, бібліографії, іменного та географічного покажчиків і переліку ілюстрацій. У розлогій передмові обґрунтовано актуальність, об'єкт і предмет дослідження, подано хронологічні рамки й територіальні межі. Зазначено, що географічно праця обмежена Волинським воєводством, хоча в титулі зазначена ранньомодерна Україна. Видається, що коректніше було б саме Волинь подати в назві. Належну увагу приділено огляду історіографії й не лише української, а й польської, білоруської та ін. При характеристиці джерельної бази дослідження зауважено, що міських книг збереглося обмаль, тому основна увага була звернена на неопубліковані матеріали гродських і земських судово-адміністративних установ.

Водночас варто зазначити: кілька збережених міських книг, зокрема для Луцька, Рівного, Козлина, Олики, Вижви та Милянєвичів, усе ж можна було залучити, що напевно розширило б джерельну базу дослідження. Автор звертає увагу на необхідність критичного ставлення до джерел, адже в суді обидві сторони надавали про себе позитивну інформацію, підшуковуючи відповідних свідків і добираючи не завжди правдиві докази своєї правоти. Не оминув дослідник і тогочасне законодавство: Литовський Статут 1566 р. та норми магдебурзького права. Принагідно зазначу, що «*Spectulum Saxonum*» у роботі, за ще радянською традицією, перекладено як «Саксонське зеркало», хоча проситься таки «Саксонське дзеркало».

Також у передмові проаналізована ситуація щодо зґвалтувань, яка склалася в європейських країнах у період пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Виявилось, що таких випадків зафіксовано не так і багато, а ставлення до звинувачених, особливо якщо вони були з вищих прошарків суспільства, було досить толерантним. Натомість для простолюду застосовували жорсткі покарання: тут напевно маємо справу з тим, що пізніше отримає назву вибіркового правосуддя. Що ж до жертв, то вони не завжди розповідали про зґвалтування, побоюючись розголосу й втрати поваги до себе, та й довести факт зґвалтування тоді було не так вже просто.

Перший розділ монографії стосується характеру правового переслідування гвалтівників і збору конкретних доказів. Автор детально розглянув термінологію щодо зґвалтування, правові норми й суди, у яких ці справи вирішувалися. Ключові слова: «гвалт» і «зґвалтування». При цьому слово «гвалт» мало й ширший контекст: «гвалтовний наїзд» (на маєток), «гвалтовне вторгнення» тощо. Натомість термін «зґвалтування» використовувався лише на позначення сексуального насильства над жінками. Частково дотичним до зґвалтування вважалося викрадення дівчини / жінки. Щоправда, викрадення могло передбачати попередню домовленість між

хлопцем і дівчиною та майбутнє одруження. Норми Литовського Статуту для звинувачених у зґвалтуванні були жорстокими, а при доведенні злочину мала застосовуватися смертна кара, але довести зґвалтування було не завжди просто. Литовський Статут переслідував також тих, хто силою (гвалтом) схиляв жінок до шлюбу. З цього П. Сас слушно робить висновок — дівчина / жінка розглядалася як власність сім'ї, своєрідний сімейний капітал, потрібний для вигідної шлюбної угоди, а викрадення її та змушування до шлюбу руйнували інтереси родини, що можна розглядати як форму сексуального насильства. Щодо складності доведення зґвалтування, то варто навести такий факт: тогочасні юристи у випадку вагітності зґвалтованої могли стверджувати, що сталося це з волі жертви, позаяк вагітність уважалась можливою лише при сексуальному задоволенні жінки. Розгляд справ у суді базувався на принципі змагальності, тобто кожна сторона надавала докази своєї правоти. Зазвичай суд тривав довго, не раз відкладався, засідання переносилися через хворобу представників однієї зі сторін. Крім того, шляхтич, якому загрожувала смертна кара за зґвалтування, міг вимагати так зване вивідання або шкрутинію, засноване на показах свідків під присягою. Однак, навіть коли оскаржувач виходив переможцем, то візаві мав право подати апеляцію до Люблінського трибуналу, що затягувало справу ще на невизначений час.

Брак джерел не дає змоги відповісти на питання, скільком дівчатам до весілля вдалося зберегти цноту. Автор цитує Г. Боллана про українське весілля та значення збереження незайманості в тогочасному суспільстві, водночас наводить приклади ранньомодерної Англії, де від 25 до 50 % жінок ставали до шлюбу вагітними. Вочевидь і в Україні такі випадки були непоодинокими, хоча подати якусь статистику немає змоги.

У монографії на конкретних прикладах показані випадки зґвалтування дівчат. Винуватцями виступають шляхтичі, яким зазвичай допомагають їхні слуги. Жертвами насильства ставали не лише дівчата, а й заміжні жінки, зґвалтування яких було важче довести, оскільки не було такого козиря, як закривавлена сорочка. П. Сас показав, що це стосувалося і шляхтянок.

У другому розділі — «Смерті дітей, спричинені гвалтівниками. Лихо з навчання» — проаналізовано випадки загибелі малолітніх дівчат після вчинення над ними наруги. Автор нагадує, що згідно з нормами Другого Литовського Статуту 1566 р., повноліття для дівчат наставало в 15 років і наводить детальний (можливо, дещо зайвий) перелік етапів формування статевої зрілості.

Віднайдені П. Сасом архівні матеріали щодо сексуальної наруги над дітьми нерідко просто вражають. Автор зазначає, що гвалтівники уміло готувалися до здійснення своїх ганебних вчинків, а батьки, в окремих випадках, проявляли дивовижну байдужість до долі своїх дітей. Сексуальними насильниками ставали й горевчителі. Не гребували насильством і військовики.

Третій розділ монографії присвячений викраденню як способу налагодження шлюбних стосунків. Для викрадення використовували термін «рапт». Автор слушно зауважує, що викрадення було характерним не лише для українських земель, а й побутувало в Західній Європі й було як справжнім, так і удаваним — за згодою сторін. Викрадачами могли бути і заможні, і бідні чоловіки. Так, Адам Калиновський у 1625 р. у віці 23 років викрав свою 20-річну тітку Кристину з Га-

лицького замку та взяв з нею шлюб. Зроблено це було зі згоди Кристини, оскільки її батько, зважаючи на близьку родинну спорідненість, був проти союзу молодят. Водночас автор показує на прикладах, що не завжди рапт був успішним для викрадача. Зокрема, така спроба дрібного шляхтича Станіслава Менкиського, який силою викрав Анну, дочку луцького гродського судді Остафія Єловича Малинського, обернулася для нього смертним вироком.

У дослідженні зазначено, що навіть близькі родинні зв'язки не були перешкодою до викрадення та одруження. Кричущий випадок стався в Луцьку у вересні 1612 р., коли Роман Гулевич, бажаючи одружитись, двічі викрадав свою родичку Катерину Городиську. Обидва рази вона та її матір зазнали тілесних ушкоджень, а друге викрадення було вчинене з допомогою жовнірів у замку Любарта, звідки Катерину силою забрали з приміщення судової ізби. Зрештою Р. Гулевичу все зійшло з рук, а Катерина народила йому п'ятеро синів і доньку. Авторіві вдалося виявити випадок причетності до насильного одруження священника храму Введення Пресвятої Богородиці Микити у Володимирі (1582), який обвинчав дівчину Куницю проти її волі з володимирським ремісником, ім'я якого не вказане.

Четвертий розділ присвячений проблемі зґвалтування жінок під час воєнних дій і «домових воєн». У монографії проаналізовано наслідки татарських вторгнень на українські землі, спричинені ними катастрофічні людські й матеріальні втрати, описано страждання зґвалтованих дівчат і жінок. Наголошено, що жовнірські постой в містах не раз супроводжувалися сексуальною наругою над міщанками. Жінки зазнавали наруги й при шляхетських міжусобицях. У монографії наведено приклади зґвалтувань як селянок, так і шляхтянок. Часом це відбувалося особливо брутално. Так, порський урядник Павло з помічниками, при нападі на село Озерище (1581), вчинив гвалт не лише служниці, а й шляхтянці Катерині Лоховській, яку гвалтував разом із помічниками на очах у зв'язаного чоловіка.

П'ятий розділ «Насильство над жінками поза поселеннями та в публічних місцях» висвітлює комбінування місць зґвалтування, починаючи від поля і закінчуючи стодолю. Проаналізовано низку історій про сексуальне насилля над жінками. У дослідженні зауважено, що корчма була особливо небезпечним місцем, з яким пов'язують численні випадки зґвалтувань.

Шостий розділ монографії присвячений сексуальним «подвигам» князя Михайла Заславського, який зґвалтував Дороту Збирську, дочку свого слуги Валенти Збирського. Князь надав йому за службу будинок у Новому Заславі, але з невідомої причини 2 січня 1583 р. зі слугами напав на дім. Було побито господарів, пограбовано все майно, а Дороту забрано до замку, де князь її зґвалтував та утримував кілька тижнів. Розпочата судова справа проти князя, попри втручання короля та винесений судом вирок про баніцію князя, у підсумку закінчилася полюбовно, оскільки М. Заславському вдалося якось порозумітися зі скривдженими й «вийти сухим з води».

Основна увага сьомого розділу («Насильство над кривими родичками») приділена розгляду справи про зґвалтування Михайлом Гулевичем своєї неповнолітньої племінниці Раїни. Автор довів на конкретних прикладах агресивність і надмірну жорстокість згаданого шляхтича, на рахунку якого були розбої, вбивства та зґвалтування.

У восьмому розділі («Насильники в рясах? Згвалтування попаді») проаналізовано становище духовенства, насилля над священниками та їхніми дружинами, подекуди неадекватну поведінку самих духовних осіб як з православного / унійного, так і римо-католицького табору.

Останній, дев'ятий розділ книги має назву «Інциденти сексуального насильства за участю осіб різної судової юрисдикції». У ньому проаналізовано нюанси справ у городських і міських судах між євреями та міщанами. Доволі дразливими були випадки звинувачення євреїв у ритуальному вбивстві християнських дітей. Наведена історія зі звинуваченням у цьому рохманівських євреїв (1639) засвідчує об'єктивність доменіального суду на чолі з князем Яремою Вишневецьким, який звільнив євреїв від відповідальності за недостатністю доказів.

У висновках вичерпно узагальнені результати проведеного дослідження. З'ясовано, що гвалтували не лише дівчат із селянських чи міщанських родин, а й шляхтянок. П. Сас наголошує, що норми тогочасного права передбачали досить жорстокі покарання для гвалтівників. Водночас наведені в монографії приклади судової практики дали підставу стверджувати, що смертні вироки застосовувалися радше до простолюдинів, натомість шляхтичі, а тим більше князі, здебільшого уникали покарань, маючи можливість у різний спосіб домовитися з жертвами чи їхніми родичами.

Робота не позбавлена дрібних мовностилістичних огріхів. Спостерігаються певні повтори щодо окремих осіб, як це було з Адамом Калиновським (с. 108—110, 138). У першому випадку він гвалтівник, а у другому — викрадач нареченої. Викликає сумнів потреба присвячувати окремий розділ князю-гвалтівнику Михайлу Заславському, оскільки він також представник шляхетської верстви й певною мірою зіставний з тим же Адамом Калиновським.

Дослідження, уперше виконане на монографічному рівні, базоване на джерельному, здебільшого архівному матеріалі, добре ілюстроване, завершується обґрунтованими висновками, загалом створює вичерпну картину щодо сексуальної нарути над жінками в ранньомодерній Україні.

Надійшла / Received 17.12.2025

Andrii ZAJATS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Ancient History
of Ukraine and Special Branches of Historical Science,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

SEXUAL VIOLENCE
IN EARLY MODERN UKRAINE

Book review:

Petro Sas. Rape in Early Modern Ukraine: Legal Prohibitions and Practice
Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2025. 506 p.